nak szabályai. Más és más szabályok érvényesek az alaptudományokban, a komplex tudományokban, az alkalmazott tudományokban és az integrált tudományokban. Az alaptudományok területén például

a matematikai tezauruszba matematikai,
a fizikaiba fizikai + matematikai,
a vegyészetibe kémiai + fizikai + matematikai,
a biológiaiba biológiai + kémiai + fizikai + matematikai,
a társadalomtudományiba társadalomtudományi + biológiai + kémiai + fizikai + matematikai

terminológia is bekerül.

A szerző a javasolt egyetemes vezérfonal alapján *sikerrel fejlesztett ki több kompatibilis tezauruszt* (társadalmi kommunikáció, papíripar, hajózás, atomenergetika). Az egyetemes vezérfonal alkalmasságát egy, az USA-ban készült és fazettás építkezésű oktatásügyi tazeurusz összehasonlító elemzésével is eredményesen bizonyította be.

/SZOKOLOV, A. V.: Ob odnom vozmozsnom podhode k obeszpecseniju szovmesztimoszti IPT. Universzal'naja fabula informacionno-poiszkovüh tezauruszov. = Naucsno-Tehnicseszkaja Informacija, 2. sor. 1. sz. 1977. p. 19–24./

(Futala Tibor)

A TÁJÉKOZTATÁS GÉPESÍTÉSE

Automatikus profilszerkesztést segítő módszer

A számítógépes információkeresés munkaigényes megelőző feladata a *keresőprofilok szerkesztése.* Célszerű ezért olyan eljárást keresni, amellyel a ráfordított idő és a manuális munka csökkenthető, illetve automatizálható legyen.

A végső cél olyan módszer kifejlesztése, amelyben a felhasználó egyetlen feladata a kikeresett dokumentumok relevanciájának az elbírálása, míg a kiválasztott dokumentumokat a számítógép már automatikusan elemzi, értékeli.

Módszertan

A releváns dokumentumokat az irreleváns dokumentumoktól a *felhasznált terminológia alapján lehet megkülönböztetni.* Bizonyos szakkifejezések, szókombinációk vagy szótöredékek a releváns dokumentumokban gyakrabban fordulnak elő, mint az adatbázis egészében, és ezek képezik a potenciális keresőkifejezések halmazát. Tehát egy szó vagy kifejezés hasznosságát úgy definiálhatjuk, mint annak előfordulási gyakoriságát a releváns anyagban, viszonyítva a teljes adatbázisban való előfordulási gyakoriságához. Erre jellemző szám a kifejezés *specifikussága,* amelynek definíciója az előzőek szerint:

$$S = \frac{R}{N}, \quad 0 \leqslant S \leqslant 1,$$

ahol R a kifejezést tartalmazó *releváns* dokumentumok száma,
N a kifejezést tartalmazó *összes* dokumentum száma.

Hasznos kifejezések azok, amelyek nagy gyakorisággal jelennek meg a releváns kis gyakorisággal az irreleváns dokumentumokban. Hasznos kifejezésekre S értéke 1-hez közeli szám. Viszont pontosan 1 lehet az értéke akkor is, ha az egész adatbázisban csak egyetlen egy releváns dokumentum van és csak ebben, egyszer jelenik meg a kifejezés, hiszen ebben az esetben $R = N = 1$. A specifikusság rendjében készült szójegyzékben éppen ezek a csak egyszer előforduló kifejezések helyezkednének el legfelül, torzítva az eredményeket. *Az ellentmondás feloldására a kifejezés specifikusságát másképpen célszerűbb definiálni:*

$$S = \frac{R^2}{N}$$

Ha $R > 1$, és az irreleváns anyagban való megjelenés gyakorisága $(X = N - R)$ kicsi, $S > 1$ adódik. Tehát minél hasznosabb egy kifejezés a keresés szempontjából, azaz minél több releváns dokumentumban fordul elő, annál nagyobb S érték tartozik hozzá, és a specifikussági rangsorban annál magasabban helyezkedik el.

A módszer kipróbálására mindegyik minta-kérdésre három CAC mágnesszalag összesített adatbázisából keresték ki a releváns dokumentumokat. Kiszámították az ezekben szereplő kifejezések S értékét, rangsorolták azokat csökkenő értékük szerint, majd az így adódó rangsor alapján a fenti adatbázisból ismét kikeresték a releváns dokumentumokat és ezeket hasonló módon értékelték ki. Ezt az egyre kevésbé specifikus kifejezésekkel való keresésen alapuló közelítést mindaddig megismételték, amíg több új releváns dokumentum nem jelentkezett. Majd minden kifejezésre *kiszámították a keresési pontosságot (precision) és a relatív lehívási értéket (recall)* (a kifejezés alapján kikeresett releváns tétel/összes kikeresett releváns tétel).

Kezdetben e módszerrel csak *egykifejezéses* specifikussági listákat készítettek. Számos fogalom azonban nem adható meg egykifejezéses listákkal. Ezek a fogalmak a kifejezések logikai ÉS kapcsolatával határozhatók meg, így keletkeznek a *kifejezés-párok.* Megtörténhet, hogy az alacsony specifikusságú kifejezések esetleg magasabb specifikusságú kifejezés-párokat adnak. Ennek megfelelően előállították a kifejezés-párok specifikussági listáját.

Hasonló módon elkészítették a *szótöredékek* specifikussági listáját is. A szótöredékek alkalmazása minimálja a profilban szükségszerűen megadandó kifejezések számát, kiterjeszti a kifejezés változataira történő keresés lehetőségét a minta adatbázison túl is.

A specifikussági listák jelentős tulajdonsága, hogy mutatják a *kumulativ profiljellemzőket.* A specifikussági küszöbérték feletti összes kifejezést felvéve a profilba, a küszöbérték kijelölésétől függően, változó működési jellemzőkkel meghatározható profilok készíthetők. A felhasználó dolga, hogy a profilok így kialakítható spektrumában meghatározza az optimálisat, a kívánt minőségi jellemzők és az ehhez szükséges költségek mérlegelésével.

A specifikussági listákat megfelelő programmal *keresőprofilokká alakították,* és ezeket a profilokat a CAC adatbázisból vett másik három füzet összesített adatbázisával vetették össze. A keresés eredményét összehasonlították az ugyanebből az adatbázisból manuálisan készített profilokkal végzett keresés eredményeivel.

Az automatikusan szerkesztett profilok fajtái

Négyféle profilt szerkesztettek a fenti módszerrel: *egykifejezéses, egykifejezéses/kifejezéspáros, egykifejezéses/szótöredékes és csak kifejezéspáros profilt.* A rendelkezésre álló 142 kérdés-mintából 68-ra készítették el a két előbbi típusú profilt és ezek közül 10 kérdésre a két utóbbi típusú profilt is.

A legegyszerűbb az egykifejezéses profilok készítése, ami a logikai VAGY operátorral kapcsolt szavak listáját jelenti. A legnagyobb specifikusságú dokumentumok a leginkább relevánsak.

Az egykifejezéses/kifejezéspáros profilokat a kétféle specifikussági lista egyesítésével alakították ki. A kifejezéspárokat a kifejezések logikai ÉS kapcsolatával állították elő. A kifejezéspárokat és kifejezéseket külön-külön kezeli a program, egymással VAGY kapcsolatban. A tisztán kifejezéspárokkal készült profilok találatait összehasonlították a megfelelő egykifejezéses és vegyes profilokkal kapott eredményekkel.

Specifikussági lista előállítása

142 profil specifikussági listáját állították elő és ezeket részletesen elemezték. A profilszerkesztésbe bevont hipotetikus átlagos felhasználónak mintegy 100 találatot kell kiértékelnie az egykifejezéses specifikussági lista készítéséhez, és további mintegy 50 tételt a kifejezéspárok listájának készítéséhez.

Az automatikus profilszerkesztés költség-hatékonysága függ a kifejezések előfordulási forrásainak kijelölésétől (deszkriptorok vagy a cím szavai), a profilok fent részletezett típusaitól, a profiltól megkívánt jellemzőktől (pontosság, lehívás), a gép adataitól stb.

Információkeresés automatikus profilokkal

Az összes profil valamennyi változata alapján végzett keresési kísérlet output-jait használták fel a profilok csoportjaihoz tartozó össztalálatszám, összes releváns találatok száma, minden profil különböző változatai által szolgáltatott releváns találatok száma, a pontosság és a lehívás értékének kiszámítására. Ezenkívül meghatározták az egyes profilcsoportokra jellemző összértékeket a találatok, a releváns találatok és a lehívás bázisának összegezésével, valamint a pontosság és a lehívás adatainak kiszámításával. Az eredményeket az *1. táblázat* összesíti.

A keresési idők összevetéséből úgy tűnik, hogy a legrövidebb idő alatt, tehát *legolcsóbban futtatható automatikus profil főleg kifejezéseket és alig néhány kifejezéspárt és szótöredéket tartalmazhat.*

Valamennyi profilhalmaz értékeléséből az adódik, hogy *a manuálisan szerkesztett profilok jobbak, mint az automatikus profilok,* az egykifejezéses és az egykifejezéses/kifejezéspáros profilok különbsége pedig statisztikailag nem szignifikáns. A keresési időket tekintve, a manuális profilok eltérése másképp értékelhető. Az egykifejezéses profilok keresési ideje sok esetben egy nagyságrenddel kisebb a többinél. Az egykifejezéses/kifejezéspáros profilok keresése drágább, mint a manuális profiloké, az eredmények viszont csaknem azonosak; tehát a kifejezéspárok alkalmazása viszonylag kevésbé hatékony keresési eszköz. A kifejezéspárok inkább a keresés pontosságát javítják, mint a lehívási arányt.

A kifejezéspárok hatásának jobb megismerését szolgálja az a kísérlet, amelyet csak kifejezéspárokat tartalmazó 10 profillal végeztek. A táblázat ezek összehasonlítását mutatja az egykifejezéses profilok hatásával is. A kifejezéspárok sokkal kevesebb adatot szolgáltattak, mint az egykifejezéses profil, noha az átlagos pontosság a két esetben azonos nagyságrendű. A kifejezéspárok lehívási aránya viszont sokkal kisebb (18,7%), mint a kifejezéses profil alkalmazásával nyert megfelelő érték (46,8%).

Mindent összevetve tehát legjobb az egyszerű egykifejezéses lista, mely viszonylag olcsó és mégis eredményes. A szótöredékek értékes lehívási eszköznek tekinthetők, viszont futtatásuk meglehetősen drága, és a pontosság csökken.

A profilok teljes halmaza két csoportra osztható úgy is, hogy külön vizsgálják a csak egy fogalmat kifejező profilokat *(egyfogalmú profilok)* és az egymással kapcsolatban álló, de eltérő fogalmakat tartalmazó profilokat *(többfogalmú profilok).* Azt gondolhatnók, hogy az egykifejezéses profilok megfelelőek az egyfogalmú kérdések teljes maghatározására, és a többfogalmú kérdésekhez kifejezéspáros profilok szerkesztése szükséges. Az eredmény meglepően nem pontosan így alakult. Egyfogalmú kérdésekre a fenti állítás beigazolódott; a manuális

1. táblázat

Automatikusan és manuálisan szerkesztett profilok keresési eredményeinek összefoglalása

	Egykifejezés	Egykifejezés/ kifejezéspár	Manuális	Egyfogalmú – egykifejezéses	Egyfogalmú – egykifejezéses/ kifejezéspáros	Egyfogalmú – manuális	Többfogalmú – egykifejezéses	Többfogalmú – egykifejezéses/ kifejezéspáros	Többfogalmú – manuális	Egykifejezéses/ szótöredék	Kifejezéspár	Egykifejezéses	Egykifejezés/ kifejezéspár	Manuális
Átlagos találatszám	81,8	72,8	90,7	95,6	79,8	93,0	80,0	71,9	90,4	61,8	15,9	35,1	30,5	42,2
Átlagos pontosság, %	24,1	24,1	36,3	39,2	40,3	61,5	22,0	21,9	32,9	12,2	23,8	22,7	19,4	32,5
Átlagos lehívás, %	57,8	56,4	76,5	79,3	75,7	85,1	56,3	54,9	76,3	53,3	30,5	37,7	49,5	63,6
Átlagos keresési idő profilonként, sec	5,4	229,4	151,1	6,1	157,3	218,4	5,3	239,0	142,1	7,1	338,4	5,0	123,4	58,3
Összes találatszám	5565	4952	6165	707	638	744	4858	4314	5421	618	159	351	305	422
Összesített pontosság, %	25,6	27,3	31,0	36,5	39,7	39,9	24,0	25,5	29,8	14,4	16,4	18,5	19,3	24,6
Összesített lehívás, %	61,3	58,1	82,1	76,3	74,9	87,9	58,7	55,3	81,2	64,0	18,7	46,8	42,2	74,8

profilok ilyenkor kissé jobbak, de az automatikus profilok keresési ideje rövidebb. Azonban többfogalmú kérdések esetén az egykifejezéses profilok és az egykifejezéses/kifejezéspáros profilok eredménye alig tér el egymástól; a manuális profilok itt is kissé jobb eredményre vezetnek, de az automatikus profilok gyorsabban futtathatók.

Tehát ez esetben is beigazolódott a kifejezéspárok viszonylagosan kisebb hatékonysága; bizonyos profilok szerkesztéséhez azonban feltétlenül szükséges ezek alkalmazása.

Sok automatikus profil megtalált olyan új releváns dokumentumokat is, amelyeket a manuális profilok nem hoztak ki. Ennek két oka van: a specifikussági lista készítésében használt ismétlések során olyan új keresőszavak is előkerültek, amelyek a manuális profilokból hiányoztak; a manuális profilok komplex logikája miatt maradhattak ki egyes hivatkozások.

Az összes releváns találat (2327) közül 415 dokumentumot csak az automatikus profilok alapján találtak meg, tehát a hagyományos módszerrel a potenciális találatok mintegy 1/5-e nem volt elérhető. Ugyanakkor viszont az automatikus profilokkal 462 olyan találat nem jelent meg, amelyek a manuális profilokkal kikereshetők voltak.

Következtetések

Az automatikusan szerkesztett profilok alkalmazásával nyert eredmény összemérhető a manuális profilokéval. *A leghatékonyabbak azok, amelyek főleg egykifejezéses fogalmakból állnak és szótöredékeket is tartalmaznak.* A kifejezéspárokat tartalmazó profilok általában (de nem mindig!) kevésbé eredményesek, mint az egykifejezéses profilok: az utóbbiak költséghatékonysági mutatója is jobb.

Az ismertetett eljárás *on-line* alkalmazást feltételez, annak ellenére, hogy a kíséreltek során *batch* feldolgozást végeztek. Az automatikus profilszerkesztési eljárás ugyanis úgy kezdődik, hogy a felhasználó néhány szót (vagy akár egy szót) visz be terminálon keresztül a rendszerbe. Az így kapott találatokat relevancia szempontjából értékeli, ennek alapján a rendszer automatikusan kiszámítja minden kifejezés specifikussági értékét, majd újabb találatlista jelenik meg. Ezt addig ismétlik, amíg egy elfogadható egykifejezéses specifikussági lista nem jön létre (a határértéket a felhasználó állapítja meg iterációs lépésenként). A listából – kívánságra – kifejezéspár- és szótöredék-listák is készülnek. A specifikussági listákból az automatikus profilt a lehívás, a pontosság, a specifikusság értéke és a kumulativ output számok alapján a felhasználó utasításai szerint készíti el. Ez még tovább finomítható új specifikussági érték megállapításával (valamely másik helyzet a pontosság-lehívás görbén), továbbá új logikai operátor (pl. NEM) bevezetésével.

/ROBSON, A. – LONGMAN, J. S.: Automatic aids to profile construction. = Journal of the American Society for Information Science 27. köt. 4. sz. 1976. p. 213–223./

(Roboz Péter)

Könyvtári számítógép-terminál kiválasztása

A kereskedelemben igen sokféle terminál kapható. Leggyakrabban aszerint osztályozzák őket, hogy képesek-e az eredetiről papírmásolatot (hard copy) szolgáltatni, vagy pedig vizuális megjelenítők-e. Az alkalmazott kódrendszer szerint is két csoportra oszthatók: vagy az *ASCII (American Standard Code for Information Interchange = Amerikai Szabványkód Információcsere Céljára)*, vagy az *EBCDIC (Extended Binary Coded Decimal Interchange Code = Kiterjesztett Kettőskódolású Tizedes Csere Kód)* kóddal kompatibilisek. A lassabbak tíz, a leggyorsabbak 150 karaktert képesek átvinni másodpercenként.

A könyvtári terminál kiválasztásakor az alábbi tényezőket célszerű figyelembe venni.

Az output

Vizuális megjelenítés elég-e vagy szükség van papírmásolatra is? Az utóbbi esetben figyelembe kell venni, hogy egyes terminálok tetszőleges minőségű papírra másolnak, míg sok típusnál speciális – pl. hőre érzékeny – papír szükséges, ami nagy mennyiségben igen drága lehet. Aránylag kevés papírmásolat esetén a katódsugaras (CRT) terminálhoz kapcsolható olcsóbb másoló alkalmazása ajánlatos;

a megfelelő *karakterkészlet, betűtípusok* kiválasztása;

olvashatóság, képernyőméret. Kis képernyő nem képes egy soktételes bibliográfia egyidejű megjelenítésére. Ezen ún. *„görgető egység"* beépítésével lehet segíteni, ami lehetővé teszi, hogy a képernyő alján megjelenő új információ a felül levőt úgy iktassa ki, hogy azt kívánságra vissza lehessen hozni; a pozicionáló segítségével a képernyő bármely pozíciójában javítás végezhető stb.

Kompatibilitás

Adott célú felhasználásra, pl. on-line bibliográfiai keresésre, csak bizonyos típusú terminálok felelnek meg. Az adatbázis-szolgáltató ezért mindig közli a *felhasznál-*